

EUGENIUSZ BIELICKI

IRENA BUDREWICZ

WSP w Bydgoszczy

PORADNICTWO RESOCJALIZACYJNE W SYTUACJACH WPŁYWU CZYNNIKÓW
KRYMINOGENNYCH

A. Rozważania wstępne

Rozważania nad sformułowanym w tytule problemem wymagają wyjaśnienia następujących terminów: "sytuacja", "wpływ czynników kryminogennych".

1. Sytuacja trudna

W niemal wszystkich koncepcjach sytuacji trudnych /a o taką sytuację w niniejszych rozważaniach chodzi/ i ich determinującego wpływu na człowieka, przyjmuje się, że czynniki egzogenne stanowią zasadniczą przyczynę sprawczą, posiadającą właściwości zakłócające dążności człowieka i ukierunkowujące jego aktywność.

Spotyka się także poglądy, według których główną rolę w wywoływaniu zakłóceń czynności, co czasem utożsamia się z pojęciem "zaburzenia w zachowaniu"¹, przypisuje się aktualnym procesom fizjologicznym i psychologicznym stwierdzanych u danej jednostki. Ten pogląd spotyka się często w koncepcjach przypisującym duże znaczenie w etiologii zaburzeń w zachowaniu stresom psychicznym, w których za przyczynę zaburzeń uważa się każdą emocję, w tym także dodatnią o dużej sile, powodującą stan wysokiej aktywności².

W eksplikacji pojęcia sytuacji trudnej nawiązujemy do poglądów m. Tyszkowej³ według których, sytuację trudną można pojmować jako układ zewnętrznych bodźców /warunków/ powodujących zakłócenie czynności lub zagrożenie potrzeb jednostki, jej dążeń bądź cenionych wartości, wywołujących w związku z tym charakte-

rystyczne zmiany w zachowaniu.

Zatem układ zewnętrznych bodźców /warunków/, według tej autorki, to trudności obiektywne, stresory, które, według T.Kocowskiego, są czynnikami zewnętrznymi wyznaczającymi ilościową stronę emocji⁴.

Są autorzy, którzy, jak np. R.S.Lazarus, sytuację trudną /stres/ traktują jako zewnętrzne warunki czyli "pewne okoliczności lub sytuacje zewnętrzne stawiające organizmowi nagłe i niecodzienne wymagania"⁵.

W analizie tej tezy łatwo dostrzec takie elementy układu sytuacji, jak: element wymagań, ich niezwykłość i nagłość. Jest w pełni uzasadniony, naszym zdaniem, pogląd, że stosownie do zaakceptowanej wyżej tezy znaczenie poszczególnych elementów obiektywnych, współtworzących strukturę sytuacji człowieka, rozpatrywać należy zawsze w kontekście subiektywnej percepcji tych elementów przez przedmiot; percepcji docierających do przedmiotu ze świata zewnętrznego i takich, które mają charakter wewnątrzorganiczny.

Dla uszczególnienia wyrażonej myśli tę subiektywną percepcję należy odnieść do tych elementów obiektywnych - egzogennych i wewnątrzorganicznych, a więc także stawianych organizmowi nagłych i niecodziennych wymagań.

Przenosząc to rozumienie dalej na grunt procesów zachowania także przez podmiot w sytuacjach trudnych, dochodzi się do problemu nagłych i niecodziennych wymagań stawianych jednostce w sytuacjach wpływu na nią czynników kryminogennych. Naszym zdaniem uzasadnione wydaje się stanowisko zmierzające do integracji, w określeniu sytuacji trudnej, elementów zewnętrznych /obiektywnych/ i subiektywnych.

Takie założenie prowadzi do bardziej adekwatnego precyzowania tego pojęcia głównie przez jego rozszerzenie, co umożliwiło włączenie w jego zakres tworzących je, w miarę wszystkich dezyderatów.

Z interesującego nas punktu widzenia - występowania sytuacji trudnych w procesach socjalizacji czyli, w procesach internalizacji wartości posiadających ze względu na oczekiwania szerszych, a może nawet globalnych grup społeczno-kulturowych, duże znaczenie

ważne jest określenie obiektywnych i subiektywnych elementów współtworzących sytuację trudną; sytuację brzemiennej w różnego rodzaju zmienne niezależne i zmienne pośredniczące znane na gruncie wieloczynnikowych koncepcji kryminologicznych, wywierających presję na kierunek aktywności ludzkiej w tym także aktywności w antysocjalnym kierunku.

Czynniki obiektywne - według niektórych autorów, jak np. T. Tomaszewskiego - to określone czynniki zewnętrzne, przebieg i rezultaty czynności do których przykładowo autor ten zalicza: 1. Trudności występujące w sytuacjach nowych, 2. Trudności związane z dynamiką zadań i warunków, 3. Trudności związane ze strukturą zadań, 4. Trudności związane ze strukturą warunków⁶.

Analiza wyróżnionych rodzajów trudności pozwala je ująć w dwu grupach przy czym można zaproponować ich podział następujący:

1. Czynniki występujące w sytuacji związane z określonymi zadaniami obowiązującymi jednostkę, która ma te zadania zrealizować w celu zaspokojenia własnych potrzeb bądź oczekiwań innych osób.
2. Czynniki dotyczące warunków czynności czyli te wszystkie, które bądź stwarzają racjonalne możliwości realizacji zadań w celu zaspokojenia własnych potrzeb czy oczekiwań innych ludzi, bądź ich wykonanie w sposób znaczący utrudniają lub uniemożliwiają.

W kontekście naszych rozważań, ze względu na rozwiązywanie problemu sformułowanego w tytule rozprawy, zadania stawiane jednostce ludzkiej rozumiemy nie tylko jako ciążący na niej obowiązek wykonania określonych czynności, lecz także jako wymóg określonego zachowania się, sposobu bycia, sposobu realizacji celów życiowych i formułowania samych celów życiowych, jakości funkcjonowania w interakcjach społecznych a więc także stosunku do samego siebie, innych ludzi.

Zatem w odniesieniu do zadań rozumianych tak szeroko, w tym również do zadań i oczekiwań z jakimi spotyka się osobnik na gruncie preferowanych w grupie społecznej wartości /zarówno w małej grupie, jak i wartości akceptowanych globalnie w makroskali/, istotną sprawą w stwierdzeniu, czy mamy w konkretnym przypadku do czynienia z sytuacją trudną, czy też nie, jest odnalezienie

tych swoistych strukturalnych i dynamicznych cech zadaniowych, o których można mówić jako o właściwościach trudności.

Akcentujemy w tym miejscu myśl o konieczności szukania trudności w strukturze i dynamice zadań /ukierunkowanej aktywności/ stawianych podmiotowi w sytuacji, w której wywierana jest nań presja wspomnianych wyżej zmiennych niezależnych wykrywanych na gruncie wieloczynnikowych koncepcji kryminologicznych. Zmienne te wyjaśniają aktywność paraprzestępczą, przestępczą, bądź innego rodzaju dewiacyjną, świadczącą o występowaniu zjawisk patologii społecznej bądź indywidualnej.

Rozważenia nasze opieramy także na przyjętym założeniu, że ocena trudności sytuacji nie może przebiegać w oderwaniu analizy zagadnienia od takiego elementu, jakim jest przestrzeganie przez podmiot obiektywnych elementów współtworzących jego sytuację. Wychoząc z takiego założenia, mamy do czynienia z uprawnionym sądem, że sytuacja dla podmiotu staje się trudna ze względu na stan i funkcjonowanie czynników psychicznych.

Myśl ta jest zgodna z poglądami np. R. Lazarusa i R. Bakera. Prezentując swoją definicję stresu stwierdzali oni, że stan stresu pojawia się wówczas, gdy sytuacja jest przestrzegana jako udaremniające realizację stanu motywacyjnego⁷.

Introspekcyjne refleksje ludzi napotykających na trudności w ogóle /w ich subiektywnej ocenie/, i w ich zaburzonym funkcjonowaniu w interakcjach społecznych i przestrzeganiu zasad współżycia społecznego w szczególności, jednoznacznie pozwalają orzec, że napotykane trudności stymulują aktywację emocjonalną o zabarwieniu ujemnym czyli taką, która staje się impulsem do zachowań np. agresywnych. Powodem ich bywa przeżywany stan frustracji bądź agresji wywołanej zastosowaniem wzmocnień swersyjnych np. kary w związku z manifestacją zachowań nieakceptowanych w grupie i przez tę grupę odrzuconych.

Wyrażamy pogląd, że sytuacja trudna wywołuje skutek w postaci zmian w zachowaniu. Zmiany te posiadają różne ukierunkowanie i występują bądź w postaci reorganizacji ukierunkowanej na cel aktywności i wytyczanie nowego kierunku działania, bądź zmienne te występuje pod postacią dezorganizacji ukierunkowanej na ten cel czynności /zachowania/.

Teza ta ma potwierdzenie w potocznym doświadczeniu ludzi, lecz głównie w świetle wyników badań.

Przyjmujemy zatem, biorąc pod uwagę wyniki analizy szeregu elementów współtworzących sytuację trudną, że:

sytuacja trudna to każdorazowo specyficzna struktura powiązanych z sobą elementów obiektywnych /egzogennych/ i subiektywnych /endogennych/ powodująca przeciążenie systemu regulacji podmiotu przy pojawianiu się wysokiej aktywacji emocjonalnej, stymulująca zindywidualizowane zmiany w zachowaniu ujawniającym się w dezorganizacji lub w reorganizacji aktywności ukierunkowanej na cel.

2. Zagadnienie wpływu czynników kryminogennych

Przyjmujemy w oparciu o wyniki naszych badań empirycznych nad zachowaniami dewiacyjnymi⁸ multikauzalną koncepcję etiologii tych zachowań a także założenie, że przestępcy nie stanowią homogenicznej grupy osobników. Utrzymujemy zatem pogląd, że wartości poznawcze kryminologicznych teorii monokauzalnych są wątpliwe. Te założenia pozostają u podstaw formułowania problemów badawczych i wysuwania hipotez na gruncie kryminologii.

Wyrażamy pogląd, że problemy poznawcze winno sprowadzać się do wyodrębnienia konkretnych konfiguracji czynników determinujących znaczące tendencje zachowań przestępczych bądź paraprzestępczych.

W świetle wyników naszych badań wysuwamy tezę, że określona kombinacja czynników egzogennych wpływa na wzrost częstotliwości zachowań przestępczych i jeżeli większa częstotliwość występowania tych zachowań pozostaje w związku z oddziaływaniem na podmiot tej kombinacji to wówczas mówimy, iż podmiot ten funkcjonuje w sytuacji kryminogennej⁹. Uważamy, że sytuacja kryminogenna jest dla podmiotu pozostającego pod presją kombinacji czynników kryminogennych sytuacją trudną. Powoduje bowiem taka sytuacja /w rozumie-

niu podanym wyżej/ przeciążenie systemu regulacji podmiotu przy pojawianiu się wysokiej aktywacji emocjonalnej, stymulującej indywidualizowane zmiany aktywności, w tym u niektórych jednostek zmiany ukierunkowanej aktywności, także dewiacyjnej.

Ponieważ kryminogenności sytuacji nie da się określić jednoznacznie czyli nie da się tego pojęcia sformułować w taki sposób, by jednoznacznie określić wszystkie desygnaty wypełniające to pojęcie, ponadto dla podkreślenia występowania w niej /sytuacji/ wielu cech czyli wielu czynników ją współtworzących, prościej mówić o zespole cech sytuacyjnych czyli syndromie.

Cechy konotujące pojęcie sytuacji kryminogennej nie są wystarczające dla jej definiowania lecz dla oznaczenia relacji występujących pomiędzy cechami lub czynnikami.

Poradnictwo, prewencja bądź profilaktyka przestępczości musi brać pod uwagę pojęcia właśnie syndromatyczne zarówno wówczas gdy wchodzi w grę sytuacje kryminogenne czy też podmioty kryminogenne. To ostatnie pojęcie występuje wówczas, gdy jednostka ludzka z określonymi właściwościami czynników endogennych częściej wchodzi na drogę przestępstwa aniżeli jednostka pozbawiona tych cech.

Syndromy dotyczące podmiotu i sytuacji razem wzięte mogą być przedstawione jako konstrukt nazywany w kryminologii "ogólnym syndromem przestępczości".

Uwagi te mogą być analogicznie odniesione do innych także zachowań świadczących o patologii indywidualnej i grupowej.

Poradnictwo resocjalizujące zatem jako podstawę wyjściową w procesie przekształcania osobowości przestępcy i zmiany warunków jego funkcjonowania w interakcjach społecznych, winno przewidywać wstępną konstatację ogólnego syndromu przestępczości, w którym można i należy wyróżniać czynniki sterowalne czyli takie, które nadają się do zmiany oraz te, które sterowaniu się nie poddają.

Zakładamy, że poznanie a więc diagnoza ogólnego syndromu przestępczości stanowi podstawę do działań profilaktycznych i poradnictwa resocjalizującego.

B. Poradnictwo resocjalizacyjne w warunkach ogólnego syndromu przestępczości

Konstatacja B. Suchodolskiego, że życie człowieka jest egzystencją doświadczalną może stanowić podstawę wyjściową rozważań nad wyróżnioną w tytule rozdziału kwestią. Wynika z niej, że życie człowieka cechuje określona dynamika, rozwój, zmiany występujące wraz z upływem czasu. Stąd wszelkie zamierzenia i próby tworzenia tzw. "zamkniętych" i "do końca wypracowanych modeli /woluntarystycznie nazywanych przez niektórych autorów /poradnictwa wychowawczo-życiowego"¹⁰ należy ocenić sceptycznie zarówno z przyczyn logiczno-formalnych i merytorycznych.

Pewne uwagi krytyczne pod adresem takich modeli poradnictwa wychowawczo-życiowego prezentowaliśmy już wcześniej¹¹. Obecnie zauważamy jedynie, że przedmiot krytyki logiczno-formalnej stanowi zbyt szeroka pojemność logiczna problemów tego "poradnictwa wychowawczo-życiowego". Stwierdzenie to sugeruje określony brak dyscypliny w zakresie formułowania problemów. Tak sformułowany problem implikuje związek z niedającą się enumeratywnie wymienić ilością rozmaitych problemów, spotykanych na gruncie różnych, nieraz bardzo odległych dyscyplin naukowych, których rozwiązanie wymagałoby pracy wielu specjalistów.

Pomijamy zatem systematyczną, krytyczną analizę zaproponowanych modeli poradnictwa wobec braku miejsca, by skoncentrować uwagę na konstruktywnych postulatach.

Sądzymy, że konstruowanie postulatów dla zadań poradnictwa resocjalizacyjnego w odniesieniu do osób z właściwościami niedostosowania społecznego winno opierać się na dobrze sprecyzowanym założeniu; założeniu dotyczącym poradnictwa wychowawczo-zawodowego, zintegrowanego z modelem wychowania.

Propozycja takiego założenia wypracowanego przez A. Klimentowskiego w aspekcie teoretycznym i weryfikowana przez tego autora w świetle wyników badań empirycznych nad percepcją zadań poradnictwa, według naszych zapatrywań jest pożyteczna. Autor ten słusznie formułuje założenia, że model poradnictwa należy przetransponować uwypuklając potrzebę zintegrowania celów i zasad poradnictwa z założeniami ideału wychowania¹².

W oparciu o to założenie można wysuwać propozycję zadań poradnictwa resocjalizacyjnego. Zakładamy, że zadania tego poradnictwa winny odnosić się do wielu problemów życiowych, pozostających w określonych relacjach z uwarunkowaniami zachowań przestępczych i innych form sktywności świadczących o niedostosowaniu społecznym. Odnoszą się one także do wielu problemów dotyczących podstawowych procesów regulacyjnych w relacjach: podmiot - świat zewnętrzny.

Mamy tu do czynienia z określonym konglomeratem problemów życiowych podmiotu o cechach niedostosowania społecznego, którego egzystencja związana jest z konkretnym, ogólnym syndromem przestępczości. Nie są to zatem wyizolowane, pojedyncze problemy, lecz problemy wieloaspektowe, odnoszące się zarówno do celów życiowych, środków i sposobów ich realizacji, jak i stosunku do siebie i innych ludzi.

Zatem poradnictwo resocjalizacyjne odnosi się zarówno do konglomeratu problemów życiowych, których rozwiązanie wymaga odpowiedniego ustosunkowania się podmiotu do celów życiowych /preferencji celów/ warunkowanych ukształtowanym w rozwoju ontogenetycznym światopoglądem, wymaga także stosunku podmiotu do środków je realizujących /preferencje środków/, ustosunkowania się do innych ludzi oraz do siebie samego.

Korzystając z teorii niepełnej, można zamknąć logiczną sekwencją: poradnictwo resocjalizacyjne z względu na wieloczynnikowy charakter problemów życiowych człowieka z kręgu osób pozostających w określonych relacjach z ogólnym syndromem przestępczości, winno być odniesione zarówno do jego własności osobowościowych /syndromy dotyczące podmiotu/, jak i kryminogenności sytuacji /syndrom sytuacji/.

Zatem teza ta wskazuje na popieranie koncepcji przedstawionej w nauce polskiej przez J. Bafię¹³, wprowadzającego założenia, że przestępstwo jest zjawiskiem społecznym w ciągłym ruchu, że ma

ono swe źródła zarówno w sferze społecznej, jak i psychice i osobowości człowieka, że powstaje ono w wyniku zderzenia /kumulacji- E.B., I.B./ niekorzystnych czynników występujących w rozwoju środowiska społecznego, w kształtujących się podkulturach, w osobowości jednostek ludzkich, w prezentowanych postawach społecznych.

W ogólnym syndromie przestępczości odnajduje się zasadnicze, psychospołeczne determinanty zjawisk przestępczych.

Preferencje zadań poradnictwa resocjalizacyjnego, naszym zdaniem, winny opierać się na założeniach psychospołecznych koncepcji w kryminologii jako nauce o przestępstwie w szerokim sensie, obejmującej: przyczyny przestępczości, objawy przestępczości i wiążące się z tym zjawiska patologii społecznej i grupowej.

Zatem biorąc pod uwagę przedmiot w sensu largo rozumianej kryminologii wypada zaznaczyć, że rozważania na temat "poradnictwa życia" /określenie H.Kaji 1979 i 1981/ w ogóle nie mogą stanowić wystarczającej podstawy do teoretycznych ani prakseologicznych rozważań nad tak specyficzną dziedziną działań poradnictwa jakim jest poradnictwo resocjalizacyjne; to ostatnie wymaga najpierw wysnuć teoretycznych i praktycznych wniosków ze znanych, posiadających już wartość historyczną koncepcji kryminologicznych oraz współczesnych, nawiązujących także do psychologicznych koncepcji poznawczych.

Uwagi dotyczące prakseologicznej koncepcji poradnictwa resocjalizacyjnego

Zakładamy, że koncepcja racjonalnej i skutecznej działalności w poradnictwie resocjalizacyjnym wymaga określonej koncepcji prakseologicznej, w niej bowiem można dopiero zawrzeć opisy względnie szczegółowe, i analizy wyróżnionych, sprecyzowanych aspektów i form działania czyli ograniczenia "aktywności poradnianej" do tych obszarów zagadnień, w których kompetencje danego specjalisty - doradcy bądź doradców różnych specjalności nie są kwestionowane.

Poradnictwo w procesach /działaniach/ resocjalizacyjnych nie może być wyprowadzone z poradnictwa życia "jako takiego", jest bowiem ono specyficzną metodą służącą z jednej strony "wyparciu

dewiacyjnej orientacji wartościującej" osobnika, stanowiącej skutek nieprawidłowego przebiegu socjalizacji czyli nieprawidłowego i szkodliwego procesu internalizacji określonych wartości w strukturze jego osobowości bądź wpływu określonych, środowiskowych uwarunkowań.

Z drugiej zaś strony poradnictwo resocjalizacyjne traktujemy jako specyficzną metodę której stosowanie zmierza do ukształtowania u tych jednostek "orientacji wartościującej" czyli takich treści wypełniających to pojęcie ogólne, które wpływają na zachowanie się człowieka wobec jego miejsca w grupach społecznych, wobec relacji człowiek-człowiek, wobec tego co pożądane i niepożądane w świetle normatywnych ocen.

Wyodrębnienie poradnictwa dla celów indywidualno-resocjalizacyjnych stwarza konieczność dokonania próby opracowania prakseologicznej koncepcji poradnictwa dla tych celów. Uważamy, że koncepcja taka winna najpierw zawierać opis i analizę różnych aspektów zjawisk paraprzestępczych, przestępczych i innych dewiacji. Oceny te winny przyjmować kryterium normatywne czyli oceny zachowań jednostek niedostosowanych społecznie ze względu przede wszystkim na ich zgodność z porządkiem prawnym i pozanormatywne uwagi na przestrzeganie zasad współżycia społecznego, wreszcie kryterium zgodności w pełnieniu ról społecznych i utrzymywania prawidłowych interakcji społecznych.

Zatem uwzględniając różne aspekty prakseologicznej koncepcji poradnictwa w zastosowaniu do zadań resocjalizacyjnych należy wyróżnić w niej te, które koncentrują się wokół określonych grup problemów a w szczególności:

- etiologicznych /uwarunkowań zachowań przestępczych/,
- wiążących się z istotą i genezą orientacji wartościującej podmiotu,
- odnoszących się do procedury kształtowania /metody i środki/ orientacji wartościującej podmiotu; pojęcia zawierającego w swej strukturze element wiążący się z określoną, znaczącą i najważniejszą wartością uznawaną przez podmiot, wartością naczelną, zawierającą pewien aksjomatyczny rdzeń poszczególnych wartości¹⁴. Zakładamy, że orientacja wartościująca warunkuje wybór potrzeb, które w pierwszej kolejności i przede wszystkim podmiot

realizuje; wybór ten dokonuje się przez pryzmat ciągle zmieniającej się orientacji wartościującej, stanowiącej istotny element struktury osobowości.

Sygnalizujemy obecnie tylko skrótowo schemat modelu prewencyjno-doradczego, który można stosować w poradnictwie resocjalizacyjnym. Przedstawiamy go w postaci trzystopniowej, ogólnej koncepcji prewencyjno-doradczej w zastosowaniu do poradnictwa resocjalizacyjnego.

1. Pierwszy stopień obejmuje środki oddziaływania przeznaczone do eliminacji podstawowych czynników kryminogennych ustalonych na etapie ich diagnozowania w ogólnym syndromie przestępczości, głównie w syndromie sytuacyjnym.
2. Drugi stopień odnieść należy do podmiotu kryminogennego /syndrom podmiotu/. Działania resocjalizacyjne w tym polegające na doradzeniu przez specjalistów, rozpoczynają się od konstatacji diagnostycznych, a następnie działanie terapeutyczne, możliwie w jak najwcześniejszych stadiach, wszelkiego rodzaju symptomów niedostosowania społecznego, zaburzeń osobowościowych. Działania doradcze mają na tym etapie na celu niedopuszczenie do niekorzystnych zmian i dezorganizacji osobowości skłonnej do manifestowania zachowań paraprzestępczych i przestępczych.
3. Trzeci stopień pomyślany jest jako doradzanie sposobów realizujących cel, zapobiegających komplikacjom i następstwom istnienia zjawisk niedostosowania i zaburzeń w zachowaniu. Występują na tym etapie oddziaływania psychologiczne, czyli oddziaływania wychowawcze, oddziaływanie poradniane kształtujące osobowość, np. przez bezpośredni wpływ doradcy-specjalisty. Głębsza analiza występujących poszczególnych elementów przedstawionego schematu została dokonana wcześniej przez E. Bielickiego¹⁵.

Wobec braku miejsca nie eksponujemy obecnie szczegółowego programu działania o charakterze organizacyjnym i technicznym w ramach przedstawionego, ogólnego modelu poradnictwa resocjalizacyjnego.

Celem obecnie jest przedstawienie jedynie próby projektu ogólniejszego modelu z wykazaniem możliwości tworzenia na jego podsta-

wie, w jego ramach, projektów bardziej szczegółowych dla poszczególnych, wyróżnionych etapów omawianego poradnictwa.

PRZYPISY

- ¹ Por. M. Tyszkowa, Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach trudnych, Warszawa 1976 s.19
- ² Por. T. Kocowski, Odporność na stres jako cecha osobowości, Nowa Szkoła 1966 nr 7-8 s.28
- ³ M. Tyszkowa, Zachowanie..., op.cit. s.19
- ⁴ T. Kocowski, Odporność ..., op.cit. s.30
- ⁵ R.S. Lazarus, Personality and Adjustment, New Jersey 1963 s.28
- ⁶ Por. T. Tomaszewski, O sytuacjach trudnych, W: Nerwice dziecięce i higiena psychiczna, Warszawa 1966
- ⁷ R.S. Lazarus, personality..., op.cit. s.28
- ⁸ Por. E. Bieliński, Psychospołeczne warunkowania samobójstw dokonanych, WSP Bydgoszcz 1979, E. Bieliński, Osobowościowe i społeczne uwarunkowania przestępstw kobiet, nie publikowana praca doktorska, Uniwersytet Śląski, Katowice 1974 oraz I. Budrewicz, Wyniki badań nad psychospołecznymi uwarunkowaniami procesu wykołajenia młodocianych dziewcząt /maszynopis/ W: Zakład Pedagogiki Specjalnej, WSP Bydgoszcz
- ⁹ Termin zapożyczony od B. Hołysta, por. B. Hołyst, Kryminologia, Warszawa 1979 s.235
- ¹⁰ Por. np. H. Kaja, Studia Psychologiczne nr 1 i 2, WSP Bydgoszcz 1979, 1981
- ¹¹ Por. E. Bieliński, Determinanty funkcjonowania podkultur przestępczych a proces resocjalizacji, WSP Bydgoszcz 1980 ss.158 - 167
- ¹² A. Klimentowski, Teoretyczna i empiryczna analiza problematyki percepcji zadań poradnictwa wychowawczo-zawodowego i jej znaczenie dla badań naukowych, W: Poradnictwo wychowawczo-zawodowe, WSP Bydgoszcz 1980 s.89

- 13 J.Baris, Aktualne problemy kryminologii /Zarys teorii sytuacji kryminogennych/, W: Państwo i Prawo 1973 nr 8-9
- 14 Por.E.Bielicki, Środowisko rodzinne wobec problemu orientacji wartościującej nieletnich, Prace Komisji Filozofii i Socjologii, BTN Bydgoszcz 1982 /artykuł przyjęty do druku/
- 15 Por.E.Bielicki, Determinanty funkcjonowania podkultur przestępczych a proces resocjalizacji, WSP Bydgoszcz 1980 ss.158-167